

ЛЮДИНА НАУКИ: ДО 100-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УДК 001.32+929

*Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ)*

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА БІОГРАФІКА: ВИНАЙДЕННЯ ФОРМИ (біографічні студії у контексті революційних трансформацій початку ХХ ст.)

Досліджено процес формування української академічної біографіки як феномена, особливості якого були зумовлені історико-культурними та суспільно-політичними трансформаціями, викликаними революційними подіями початку ХХ ст.

Українська академічна біографіка у вимірі революційних трансформацій початку минулого століття охоплює низку проблем, вивчення яких надає можливість зрозуміти й осягнути масштабність і потенціал цього унікального та водночас складного явища.

Зміни політичної ситуації, радикальні настрої, очікування та ілюзії, що характеризували Українську революцію, окреслили основні контури та формат національного біографічного дискурсу. Суперечності довкола різних форм біографічних презентацій свідчили про «бої» за біографії героїв у національному контексті.

Незважаючи на неоднозначні історичні, культурні та політичні реалії, академічна біографія набувала багатьох смислів, утворюючи простір багатовекторної комунікації із відповідними учасниками діалогу (інтелектуальна еліта — суспільство; автор — критик; автор — влада; історики — публіцисти — письменники), переформатовуючи українську історіографію зі зміною акцентів, виконуючи функції «текстів впливу», орієнтованих на заострення (само)ідентичності, історичної пам'яті, подолання комплексів національної меншовартості у масовій свідомості.

Академічну біографіку проаналізовано як простір багатовекторної комунікації та як складову української історіографії. Особливу увагу в статті приділено стратегії, механізмам, мові, жанровим особливостям, інструментарію біографічного дискурсу.

Ключові слова: академічна біографіка, Українська академія наук, Українська революція, національний біографічний простір, «тексти впливу».

У соціокультурному сьогоденні України академічна біографіка сприймається як цілком природна та органічна його складова. Втім, усе більше приходиться усвідомлення того, що академічний біографічний дискурс являє собою складний суперечливий феномен, особливості якого зумовлені історико-культурними та суспільно-політичними умовами становлення, трансформації, адаптації. Деякі аспекти наукової проблеми, що віддзеркалюють її різні контексти, були актуалізовані останнім часом у працях вітчизняних науковців. Зокрема біографічний напрям у діяльності УАН-ВУАН знайшов своє висвітлення у контексті загальної комплексної історії Національної академії наук [1–4], діяльності її окремих підрозділів, а саме Постійної комісії УАН-ВУАН по складанню біографічного словника діячів України, її співробітників та одного з керівників М. М. Могилянського [5; 6; 8], діяльності науководослідної кафедри історії України М. С. Грушевського [9], науково-теоретичного осмислення біографічної інформації та її історичної трансформації [7]. Попри певні спроби наукового осмислення, академічний біографічний дискурс, сформований на хвилі революційних перетворень початку ХХ ст. у своїй неперевершеній унікальності та багатоманітності, все ще залишається малодослідженим.

Українська академічна біографіка у вимірі революційних трансформацій початку минулого століття охоплює низку проблем, вивчення яких надає можливість зрозуміти й досягнути масштабність і потенціал цього унікального та водночас складного явища. Найперше, являє інтерес відображення у біографічному академічному дискурсі суспільно-культурних та політичних контекстів: а) глобального, яким передбачається зумовленість інтересу до біографії людини поширенням антропології, соціології, психології у європейській соціогуманітаристиці; б) національного, органічною складовою якого є революційні події, політичні, культурні, суспільні трансформації, поразка Української революції, політика українізації.

Важливим напрямом у вивченні академічної біографіки постає дослідження стратегій академічного дискурсу, що знайшли втілення у практиках життєписання (перехід від ситуативності до системності; визначення кола ключових постатей, які потрапляли у площину біографічних студій; виникнення мережі академічних друкованих органів, орієнтованих на висвітлення біографій; визначення принципів і

підходів до біографічних реконструкцій; адаптація до викликів часу; відпрацювання біографічної моделі, лояльної до існуючої більшовистської влади; залучення широкого кола дослідників, серед яких були як досвідчені вчені академічного середовища, так і ті, хто представляв нову генерацію істориків-марксистів), а також вивчення механізмів та інструментарію академічної біографіки, стилю, мови, жанрових особливостей у творенні біографічного нарративу.

Передень академічної біографіки: пошук алгоритму

Перефразовуючи Люсьєна Февра, який зазначав, що кожна історія є донькою свого часу, можна констатувати, що кожна біографія є продуктом історичних реалій. Революційні події, що розпочалися в Україні у 1917 р., дали поштовх багатьом процесам, об'єднаним поняттям «український ренесанс». Поява національного біографічного нарративу стала однією з ознак революційного часу. З огляду на внутрішній багатовекторний потенціал, притаманний біографіці, вона набула особливої масштабності та багатофункціональності в умовах Української революції.

Тогочасний біографічний простір являв собою різнобарвний калейдоскоп персоналій, авторів, концептуальних засад. Напередодні створення академічних структур платформою для координації біографічного простору на певний час став часопис українського письменства «Книгарь» (1917–1920), що регулярно висвітлював появу нових біографічних видань, друкував критичні рецензії на них і короткі біографічні нариси. Цілком логічним виглядало розміщення на його шпальтах оперативних біографічних матеріалів. На початку осені 1917 р. часопис повідомляв, що «Товариство „Просвіта” у Києві звернулось до багатьох видатніших письменників наших, аби вони взяли участь у складанні біографій визначних діячів України» [1917, ч. 1, с. 38–39]¹.

Відгуком на цей заклик і безпосередньо на революційні події стала поява низки біографічних нарисів, присвячених видатним діячам національної культури. Одними з перших з'явилися біографії Т. Шевченка (В. Доманицький «Життя Тараса Шевченка», 1917; С. Єфремов «Хто такий Тарас Шевченко: життя його та діла», 1917), П. Куліша (Д. Дорошенко «П. О. Куліш. Його життя і літературно-громадська діяльність», 1917), І. Франка (перевидання реферату М. Коцюбинського від 1908 р. «Іван Франко»; П. Христюк «Борець за діло народне Іван Франко», 1917). У них відображалися сприйняття, розу-

¹ Тут і далі посилання на це видання.

міння, інтерпретації життя та діяльності видатних постатей і водночас накреслювалися підходи до конструювання їхніх біографічних нарисів у нових історичних умовах.

Біографічні публікації не залишалися без уваги наукової громадськості, супроводжуючись рецензіями фахівців. Схвальні чи, навпаки, різко критичні рецензії приймали або відкидали запропоновані біографічні конструкції, вносили до них необхідні корективи. Так, С. Єфремов підтримав біографічну пропозицію В. Доманицького, наголошуючи, що: «Серед популярних біографій це, безперечно, одна з найкращих. Просто, стисло, цікаво розкаже Доманицький про життя і заслуги Шевченка... тепло написана біографія» [1918, ч. 11, с. 655]. Водночас він негативно відгукнувся на публікацію П. Христюка: «Замість книжки про Франка — кілька крикливих загальних фраз... і Франка тут зовсім немає». З приводу біографічної розвідки присвяченої П. Кулішу, висловився М. Могилянський, зазначивши, що це — «...цінний подарунок українському читачеві», одна з найцікавіших біографічних розвідок, що з'явилися на «...нашому книжковому ринку за останні часи», в якій «...майстерно змальований портрет велетня українського відродження». Єдиним закидом на адресу Д. Дорошенка як автора була стислість інформації про П. Куліша [1918, ч. 11, с. 655].

До національного біографічного простору, окрім життєписів видатних діячів культури, вписувались «оновлені» біографії історичних постатей, які символізували собою боротьбу за українську свободу. У 1917 р. з'явилися біографії українських гетьманів: «Гетьман Іван Мазепа» Юрія Липи (Одеса: Народний стяг, 1917. 33 с.) та Гната Хоткевича (Харків, 1917. 46 с.), «Гетьман Петро Дорошенко» Василя Почковського (Київ: Вернигора, 1917. 7 с.), «Мученик за волю України» про Павла Полуботка, «Кость Гордієнко — Головка, останній лицар Запоріжжя» А. Кащенка (Катеринослав, 1917. 50 с.). Покликані, передусім, відігравати роль агітаційної літератури, пробуджуючи у читачів національну свідомість, життєписи безпосередньо мали на собі відбиток революційних настроїв, героїзуючи представників козацької еліти.

Але спрощене, далеке від критичного аналізу висвітлення біографій та історичного минулого викликало неоднозначну реакцію в українському інтелектуальному середовищі. Тим самим засвідчувалася наявність різних уявлень стосовно конфігурації національного біографічного наративу, фіксувалося розмаїття підходів і концептуальних засад, на яких він формувався.

Особливо критичне ставлення щодо беззастережної глорифікації минулого та історичних постатей мала наукова спільнота. Зокрема Д. Дорошенко з позицій професійного історика неодноразово вислов-

лював зауваження на адресу тенденційних біографічних розвідок. Погоджуючись із тим, що історичні відомості, згадки про героїчне минуле, національних героїв, які боролися за незалежність та автономію України, сприяли зростанню та поширенню національної свідомості, він водночас гостро критикував прагнення фальсифікувати історичну дійсність у відповідності до ідейної заангажованості. «Всі такі брошури, — зауважував Д. Дорошенко, — пишуться у дуже різкому, гострому тоні щодо російської державності та російського народу, герої у них малюються не тільки „героями”, але й лицарями, без найменших плям, все життя котрих — одне безперервне мучеництво за ідею. Автори ставлять собі завдання не стільки з’ясувати історичні обставини і на їх фоні діяльність того чи іншого гетьмана, скільки возвеличити його і восхвалити» [1917, ч. 2, с. 61].

Одним із найбільше суперечливих виявився біографічний конструкт, що мав представляти широкому колу читачів гетьмана Івана Мазепу. У відповідності до устремлінь Української революції, біографія гетьмана зазнала радикального переосмислення / переіначування. Письменники, публіцисти, історики запропонували різноманітні жанрові біографічні композиції неординарної постаті з ключовою ідеєю: І. Мазепа — національний герой². Виступаючи продуктом революційних реалій, біографічні нариси вписували гетьмана Івана Мазепу до національного героїчно-жертвовного Пантеону.

Так, в основу документально-художньої біографічної реконструкції постаті І. Мазепи, запропонованої Гнатом Хоткевичем, було покладено революційно-романтичну концепцію, у відповідності до якої національні герої не мають власної біографії. Їхня біографія розчиняється в ідеях і думках про звільнення України та її народу. Особисте життя як другорядність, що не варта уваги на тлі доленосних історичних подій, залишалось осторонь.

Утім письменник все ж торкнувся своїм художнім пензлем одного з сюжетів приватного життя гетьмана, якому дореволюційна історіографія приділяла пильну увагу — кохання І. Мазепи та його похресниці Мотрі Кочубеївни. У творі Г. Хоткевича ця історія набула кардинально іншої інтерпретації. Концептуально біографія національного героя була не сумісна з таким почуттям, як кохання гетьмана. «Приплутують там помсту Кочубея за дочку Мотрю, але се в

² У контексті творення нового образу гетьмана зазнав змін не лише тогочасний біографічно-історичний наратив, а й загалом культурний простір Києва. У 1918 р., як відомо, урядом УНР було демонтовано пам’ятник Іскрі та Кочубею, а на тому ж постаменті встановлено пам’ятник І. Мазепі, який так само не зберігся у вирі революційних подій, бо на його місці більшовики поставили пам’ятник «своїм» героям — арсенальцям.

розмаху історії значення не має», — підсумовував письменник. І далі пропонував своє прочитання скандально відомого епізоду, в якому переіначував місцями «героїв» і «зрадників». Генеральний суддя В. Кочубей, за версією Г. Хоткевича, поставав в образі Іуди — зрадника. «Історія має свої закони і каже, що коло кожної ідеї увільнення мусить бути предатель. Ось він і тут є. А чи була у нього донька, чи ні — се не важно»³.

Натомість, звеличення жертвовності та факт смерті, у відповідності до концепції образу національного героя, набували особливого значення. Жертвовність і смерть І. Мазепи зображувались як апофеоз героїзму, що межували з подвижництвом і смертю Ісуса Христа. Саме у такому контексті прочитується детально виписана автором сцена урочистого похорону гетьмана: «Впереді їхали шведські трубачі, а за ними на катафалку шестеро білих коней везли труну, оббиту червоним оксамитом. По обох боках ішло козацтво з голими шаблями. Перед гробом бунчужний ніс булаву, а за домовиною ішли українки, жінки тих, що стали до кінця при Мазепі, і голосили. Потім ішла вся старшина і козацтво з понизеними прапорами і зброєю. Так ховали українці всю будущу долю рідного краю й рідного народу»⁴.

Діалог навколо постаті І. Мазепи продовжився по лінії: письменник — письменник. Відгуком на нарис Г. Хоткевича стала рецензія Л. Старицької-Черняхівської, яка свідчила, що запропонована біографічна концепція користується підтримкою у національно орієнтованому письменницькому середовищі. Схвально відгукуючись про книгу, Л. Старицька-Черняхівська відзначала, що вона написана легко, цікаво, «...додано до неї багато уривків з перших джерел, що так скрашає оповідання і переносить читача безпосередньо у минулу епоху, зроблено вірну характеристику і самого гетьмана, і його часу». Підсумовуючи свої враження, письменниця емоційно наголошувала: «Видно руку талановитого белетриста, чути серце патріота... Ця книжка, безперечно повинна вийти в шкільні бібліотеки» [1918, № 11, липень, с. 658–659].

Підтвердженням подальшої міфологізації біографії гетьмана став присвячений І. Мазепі нарис Д. Донцова «Мазепа і мазепинство» (Черкаси – Київ: Вид-во товариства «Січ», 1918. 33 с.), поява якого викликала нову хвилю критики з боку професійної аудиторії істориків. Рецензентом/опонентом праці виступив О. Гермайзе. Цього разу діалог не обмежився професійним виміром: публіцист — історик, а перейшов у дещо іншу площину, відбиваючи світоглядні позиції без-

³ Див.: Хоткевич Г. Гетьман Іван Мазепа. — Харків, 1917. — 46 с. (shron1.chtyvo.org.ua).

⁴ Там само.

посередніх учасників — Д. Донцова як одного з основних ідеологів українського інтегрального націоналізму та О. Гермайзе, за яким із часом закріпилася характеристика «історик-марксист».

За різкою оцінкою О. Гермайзе, праця Д. Донцова написана не у формі науково-історичної розвідки або статті, а в формі лекції, політичної промови і являє собою «...яскравий приклад залежності нашого уявлення про минуле від політичних обставин» [1920, 1–3, с. 51]. На думку історика, І. Мазепа у репрезентації Д. Донцова не є історичний діяч певної епохи, а «...якийсь вічний безсмертний абсолютизм, у вчинках якого виразно позначились політичні і національні імперативи, придатні і для нашої епохи» [1920, 1–3, с. 51]. О. Гермайзе, критично відреагувавши на образ гетьмана, запропонований Д. Донцовим, наголошував, що характер І. Мазепа «не розв'язаний», а являє собою «буфанату парадоксів», відсутнє виразне уявлення про нього як про політика та національного героя. Віддаючи належне публіцистичному талантові Д. Донцова, історик погоджувався з тим, що ця «брошура», завдяки «пишному фейерверку фраз», «несподіваним парадоксам», «підвищеному тону» піднімає настрій читача. Проте значно важливішим, на думку О. Гермайзе, було не лише зацікавити читача, а й розкрити «... проблему особи Мазепа» завдяки фаховим історичним розвідкам.

Альтернативою новим біографічним пропозиціям, що диверсифікували біографічний наративний простір революційної доби, орієнтуючись на інтелектуально підготовлену читацьку аудиторію, стала поява, а точніше перевидання фундаментальної праці М. Костомарова «Історія України у життєписах визначніших її діячів» (1918). Перекладений О. Барвінським українською мовою відомий твір класика української історіографії був перевиданий у Львові до столітнього ювілею історика. На думку Д. Дорошенка, він являв собою взірць біографічного письма: «Всі ці нариси, од князів Володимира й Ярослава і кінчаючи Дмитром Ростовським і Мазепою, творять ніби одну спільну історію України в біографіях її видатних діячів, а життєпис Богдана Хмельницького становить цілу окрему монографію, ніби скорочений виклад відомою трьохтомною працею Костомарова про славного гетьмана» [1918, травень, с. 514].

На відміну від біографічних розвідок, що виходили з-під пера авторів революційного часу, біографічні нариси М. Костомарова вирізнялися виваженістю, талановитим «відреставруванням», влучними, майстерними характеристиками. Вони вибудовувались у контексті розуміння історичної концепції минулого без спроб його ідеалізації на користь політичній кон'юнктурі. У кожному з сюжетів М. Костомаров втілював свій талант художника, політика, історика, хоча й «...не змагався з історичною правдою».

Революційний час із властивими йому змінами політичної ситуації, радикальними настроями, очікуваннями, сподіваннями, ілюзіями намітив основні контури та формат тогочасної української біографіки. Попри визначену національну спрямованість, біографічний простір перебував у стані формування, пошуку найбільш вдалих конструкцій, виглядав неусталеним, розпорошеним, інколи тенденційним через надмірну заполітизованість окремих творів. Суперечності довкола різних форм біографічних презентацій тривали і свідчили про «бої» за біографії героїв у національному контексті. Попри те, масив біографічних напрацювань, що з'явилися на хвилі Української революції, став підґрунтям для подальшого розвитку біографіки.

Початок академічної біографіки: концепція, автори, герої

Створення Української академії наук у 1918 р. виявилось знаковою подією у реконструюванні національного біографічного простору на засадах академізму з властивими для нього рисами. У межах академічної традиції відбувся перехід від ситуативності до системності у біографічних студіях, визначались їхні концептуальні параметри та пріоритетні напрями. Домінантою мав стати науковий підхід, який забезпечував комплексне критичне ставлення до біографічних фактів, які позиціонували постать у контексті історії.

Академічна біографіка передбачала розробку концепції, далекоглядної стратегії, окреслення кола ключових постатей, які потрапляли у фокус наукових досліджень. Одним із основних теоретиків академічної біографіки виступав М. Грушевський. Саме йому належить винайдення оптимальних біографічних конструкцій і різноманітних механізмів біографічного моделювання, бачення перспектив і визначення основних принципів, за якими формувався біографічний дискурс. Погляди, дії, вчинки видатних людей, на переконання вченого, не потребували ретушування, навіть якщо б вони демонстрували їхні слабкі сторони. «Ми не іконописці, а історики, — писав він 1925 р. у статті «Костомаров і Новітня Україна» в часопису «Україна». — Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабких формах їх діяльності». При конструюванні наративних образів ідейних провідників українства, головним правилом, як вважав М. Грушевський, було: «... не утворення легенди, не вироблення іконного ліку... а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій» (кн. 3 (12), с. 20). Духовні лідери нації повинні були виглядати живими людьми, котрі, окрім феноменальних здібностей, що забезпечили їм місце у пантеоні української історії, мали також звичайні людські недоліки. Ці риси, як філософські за-

уважував М. Грушевський, за принципом «світла-тіні» лише більшою мірою повинні були відобразити велич постатей, водночас акцентуючи їхню наближеність до народу.

Стратегія академічної біографіки спиралася на досвід українських учених. Визнаними фахівцями біографічного жанру у тогочасному академічному середовищі окрім М. Грушевського, були М. Василенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Петров. Із часом до цього кола приєднуються інші історики (Д. Багалій, О. Гермайзе), етнографи (І. Спаська), літературознавці (І. Айзеншток, О. Дорошкевич, М. Могилянський).

Локуси академічної біографіки

Із початком діяльності Української Академії наук були створені друковані органи, що визначили біографіку одним із своїх пріоритетних напрямів, регулярно публікуючи праці біографічного характеру на засадах академізму. У «Записках соціально-економічного відділу», редактором яких був М. Василенко, були надруковані його біографічні нариси, присвячені академікам О. Левицькому та Б. Кістяківському⁵. Серед видань, які визначили біографіку одним із пріоритетних напрямів, також були «Записки історико-філологічного відділу» за редакцією А. Кримського, але після повернення з еміграції М. Грушевського та створення ним Історичної секції ВУАН, ініціатива у публікації наукових біографічних досліджень перейшла до часопису «Україна», що став основною платформою академічної біографіки. Втім навіть за цих умов інші академічні видання не втратили біографічний сегмент, продовжуючи друкувати різноманітні наукові матеріали біографічного змісту. У «Записках історико-філологічного відділу» були публікації, присвячені В. Антоновичу (1924–1925, кн. V), С. Руданському (1924–1925, кн. V), академікам А. Лободі (1923, кн. IV), М. Біляшівському (1926, кн. IX), В. Гнатюку (1927, кн. X), В. Перетцу (1927, кн. XI).

У центрі особливого наукового інтересу цього видання опинилася постать П. Куліша з його карколомною біографією, геніальністю, складними психоемоційними метаморфозами. На початку 1920-х рр. до УАН був переданий архів П. Куліша, що створило сприятливий ґрунт для академічних студій. Архів зберігав епістолярій письменника, його записки, рукописи творів. Своєрідним сигналом до початку довготривалого біографічного «розслідування» стала публікація М. Стороженка «До біографії П. Куліша», що складалася з двох частин: 1. «П. Куліш у Києво-Подільській школі»; 2. «Листи П. Ку-

⁵ Див.: Василенко М. Академік Орест Іванович Левицький // Записки соціально-економічного відділу. – 1923. – Т. 1.; його ж. Академік Богдан Кістяківський // Там само. – 1923. – Т. 1.

ліша до М. В. Стороженка». У публікації увага зосереджувалася на біографічних деталях із наголосом на їхній важливості у біографічних реконструкціях: «Отакі дрібниці для характеристики Куліша дає нам той журнал Києво-Печерського училища, що тепер переховується у рукописному відділі бібліотеки при УАН у Києві» (1920–1922, кн. II–III, с. 202).

Осмисленню психоемоційної складової феномена П. Куліша присвячувалася праця С. Єфремова «Без синтезу. До життєвої драми Куліша» (1923, кн. IV). Делікатність у процесі вивчення «драми Куліша» крізь призму його стосунків із жіночим оточенням (передусім із Марком Вовчком і Ганною Барвінок) виступала одним із моральних імперативів, тому вчений відверто наголошував, що «...прикре це діло копатися в чужій душі», «...боляче невимовно й одворотливо» [1923, кн. IV, с. 70]. Але прагнення зрозуміти колізії геніальної постаті, яка інтригувала тривалий час своєю винятковістю, зумовили С. Єфремова заглибитися в інтимну біографію П. Куліша. Науковий аналіз його щоденникових записів давав підстави стверджувати, що саме тут відбилися основні риси характеру героя.

Кулішів «Щоденник», копія якого на той час зберігалася в архіві Комісії для дослідів над громадськими течіями УАН, було використано як одне із основних джерел у подальшій роботі над біографію П. Куліша іншими дослідниками, серед яких були О. Дорошкевич, М. Зеров, М. Могилянський. Одним із найпослідовніших і найглибших дослідників феномена П. Куліша, зокрема його бурхливого приватного життя, став В. Петров, який присвятив цій темі низку досліджень, включаючи фундаментальну монографію «Романи Куліша» (1930).

Конструювання академічного біографічного дискурсу відбувалося водночас з його корегуванням, що особливо відбилося на матеріалах часопису «Україна». Нова постреволуційна епоха потребувала власної системи символів у контексті ідей і стратегічних завдань побудови суспільного ладу, що мав прийти на зміну попередньому. Складна конфігурація соціокультурних і політичних трансформацій в Україні другої половина 1920-х рр. визначили основні особливості біографічного простору. Біографічний дискурс ВУАН, із одного боку, продовжував розвиватись у межах домінуючої національної парадигми, з іншого — змушений був адаптуватися до реалій нового суспільного устрою. Маючи наклад від 1 700 до 5 000 примірників і потужний комунікативний потенціал, «Україна» орієнтувалася на широку читачську аудиторію, дотримуючись водночас наукових підходів у біографічних дослідженнях.

Важливим елементом біографічного академізму стало винайдення форми біографічних репрезентацій. Поряд із окремими академічними

життєписами створювалися наративно-документально-візуальні біографічні комплекси, представлені аналітичними статтями, спогадами, епістоляріями, іконографією. З огляду на стратегічні завдання часопису, була запроваджена практика підготовки ювілейних випусків, присвячених річницям народження / смерті видатних діячів національно-культурного відродження XIX – початку XX ст. У центрі уваги часопису опинилися біографії В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Максимовича, І. Франка, Т. Шевченка.

Особливе значення у площині біографічних реконструкцій надавалося мові та формуванню відповідної термінологічної системи (академічної, белетристичної, панегіричної, сакральної) як одному з ключових маркерів наративної біографіки та вагомим чинників впливу. Позиціонуючи домінуючу роль у біографічному пантеоні інтелектуальних провідників нації Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, на сторінках «України» з'явився спеціальний метафоричний конструкт «Велика всеукраїнська трійця», запроваджений М. Грушевським⁶.

Ювілейний збірник, присвячений Т. Шевченкові, вийшов у 1925 р. У контексті постреволюційних трансформацій і впровадження академічних основ дослідження біографії Т. Шевченка потребували суттєвих доповнень і корегувань. Попри те, що Т. Шевченко на той момент посідав найперше місце серед духовно-культурних провідників нації, процес вивчення його життя та творчості у відповідності до академічної традиції з одночасним конструюванням образу «Великого Кобзаря» із революційними ознаками щойно розпочинався.

Публікації ювілейного збірника відображали основні академічні принципи, що служили підґрунтям дослідження. Вписана у революційний контекст біографія Т. Шевченка висвітлювалася з урахуванням чотирьох його іпостасей — поета, художника, революціонера, людини. Біографічний ескіз поета репрезентували аналітичні статті відомих літературознавців С. Єфремова, П. Филиповича, М. Новицького, які на той час уже були авторами численних критичних розвідок, присвячених поетичній творчості Кобзаря. За їхньою редакцією упродовж 1921–1926 рр. виходили Шевченківські збірники, було підготовлене двотомне видання «Шевченко і його доба» (1925; 1926 рр.), готувалося «Повне зібрання творів Т. Шевченка». Крізь призму мистецького таланту біографія Т. Шевченка подавалася у студіях В. Щавинського («Шевченко як маляр») і О. Новицького («Шевченко та Рембрандт»). Важливо, що не залишилося поза увагою його при-

⁶ Див.: Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – Кн. 1–2 (12). – С. 9.

ватне життя, один із сюжетів якого відображався розвідкою П. Рупіна «Шевченко і К. Б. Піунова».

Основою біографічного ескізу, присвяченого М. Костомарову, був комплекс статей М. Грушевського, І. Айзенштока, В. Міяковського, О. Гермайзе, доповнений іншими матеріалами. За запропонованою М. Грушевським версією М. Костомаров репрезентувався як «ідеолог українського відродження і визволення», один «...із найбільш заслужених борців проти феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Росії» та один із «...попередників і творців великого перелому», що відбувся в Україні в наслідок революційних подій.

При цьому М. Грушевський розставляв нові акценти, наголошуючи, що розуміння постаті М. Костомарова прийшло до нього не одразу. «Не один з попередніх ювілейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу як політичного діяча й ідеолога; я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльності — мусив говорити про нього як про історика»⁷.

Епістолярії з коментарями І. Житецького, М. Возняка, С. Єфремова знайомили з різними адресатами М. Костомарова, серед яких — О. Кониський, В. Антонович, харківське середовище. Комплекс біографічних матеріалів доповнювали портрети М. Костомарова, його матері Тетяни Петрівни та дружини Аліни Леонтіївни Крагельської, акцентуючи важливу складову життя вченого — стосунки з найближчим жіночим оточенням.

Важливим штрихом у біографічній реконструкції вченого було звернення до його автобіографії, що аналізувалась у критичній статті О. Гермайзе «Костомаров в світлі автобіографії» («Україна», 1925, кн. 3 (12), с. 79–87). Не заперечуючи, що М. Костомаров «...визначний учений і діяч, що такий глибокий слід полишив і в нашій науці, і в нашому громадянстві» (там само, с. 79), автор статті називав його кабінетним «ученим-мрійником», «подвижником чистої науки», «безпорадною, нежиттєвою постаттю». Стримані та критичні оцінки Й. Гермайзе на адресу М. Костомарова, наголос на «...роздвоєності Костомаровської діяльності», «...невитриманості лінії його переконань», «...декласованості інтелігенції», з рядів якої він вийшов (там само, с. 87), були зумовлені намаганням із класових позицій підійти до розгляду видатної постаті в історії, як того вимагала політична ситуація.

Ювілейний збірник часопису «Україна», що вийшов у 1927 р. (ч. 1–2), було присвячено тридцятій річниці смерті П. Куліша, яка

⁷ Див.: Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 3.

співпала з «...десятьма роковинами визволення України від царського панування». Гасла «Слава всім учасникам великої визвольної боротьби», «Вічна пам'ять усім, що померли в ній», епіграф П. Тичини «На майдані коло церкви / Революція іде...», якими відкривався часопис, піднесена риторика та пафос революційного дискурсу визначили його загальну тональність і відобразилися на змісті в цілому, зокрема на конструюванні біографічної моделі П. Куліша.

За пропозицією М. Грушевського біографія П. Куліша мала відповідати критеріям передвісника революційних подій, котрий піднімався у своїх пророцтвах, передбаченнях, очікуваннях на один рівень із іншими українськими геніями — Т. Шевченком та М. Костомаровим. Найперше, М. Грушевський зробив спробу спростувати поширене стереотипне сприйняття П. Куліша як людини гіпертрофованих амбіцій, невиправданої самозакоханості, відвертого егоцентризму. Натомість, не заперечуючи, що це одна з найсуперечливіших і найбільш неоднозначних постатей національного відродження, він обґрунтовував, що П. Куліш по праву заслуговує на місце у «великій всеукраїнській трійці», а його творчість — «...результат великого таланту і глибокого розуміння українського життя».

З огляду на стратегічну мету, було здійснено добір документів і матеріалів, що відкривали перспективу позиціонування П. Куліша у відповідності до заданих параметрів. Фотографія П. Куліша у модерному костюмі, стилізованому під народний (шаровари, чоботи, шапка) з аристократичними елементами (біла сорочка, піджак), слугувала підтвердженням не так його поведінкової неординарності, як претензії на імпазантність як данину моді другої половини XIX ст. Власноручний підпис П. Куліша під фото «Панько Хуторський» мав доповнити його іконографічну самоідентифікацію.

Оточення та мережа контактів суттєво доповнювали біографію П. Куліша. Важливим елементом біографічного комплексу була публікація академіка К. Студинського про зв'язки П. Куліша з галичанами. Вона не лише відіграла роль у біографічній реконструкції, а й відповідала ідеології та стратегії історичних досліджень, здійснюваних під керівництвом М. Грушевського, метою якого було укріплення персональних контактів між українськими вченими, розділеними кордонами, об'єднання їхніх зусиль для вивчення національної історії, нагадувала про необхідність активної комунікації наукових центрів — львівського та київського⁸.

Для усвідомлення величі П. Куліша, його ролі в історії українського відродження потребувалась тривала, прискіплива, неупереджена робота, звернення до широко спектру різних джерел — листування, спогадів, творів. Г. Житецький, зокрема, у статті 1927 р. «Куліш і

Костомаров (недруковане листування 1860 – 70 рр.)» вважав за необхідне нагадати, що поки не на часі складати остаточний портрет П. Куліша, оскільки багато матеріалів до того часу залишалися незібраними та неопублікованими: «Вдача, характер і доля П. О. Куліша зіткані з таких надзвичайних, виразно протилежних, суперечних рис, що з'ясувати докладно істоту його особи чи дуже легко, чи дуже важко: легко, коли обмежитися грубими мазками та рішучими присудами, важко — коли звернутися до різноманітних матеріалів його власних писань, листування, споминів, критики творчості і діяльності Куліша, до всього того, в найширших рамках, що висловлював сам Пант. Ол-ч і що писалось про нього, до всього, що заволікло, закрило своєрідну особистість його постаті» («Україна», 1927, кн. 1 – 2 (21), с. 40).

Попри різкі закиди на адресу П. Куліша, М. Грушевський ідентифікував його як переконаного «козакофіла», залишаючи останнє слово за неперевершеним талантом, що належав українському народу. Якщо у середовищі професіоналів-дослідників П. Куліш і надалі позиціонувався як екстремальна постать егоцентричного спрямування, то у колективній свідомості він мав бути цілісним і геніальним діячем, карколомні зміни у поглядах якого не означали «... дійсного відречення від класової козацької ідеології», що складала основу його творчості з усіма її зигзагами.

Отже, формування тогочасної академічної біографіки мало суперечливий характер. Прагнучи об'єктивності, вона, попри те, була позбавлена можливості уникнути специфіки формату, зумовленого суспільно-політичними процесами в Україні, де в наслідок поразки Української революції до влади прийшли більшовики та була встановлена радянська влада. У цій ситуації неодмінно відбувалася корекція національної біографічної складової в академічному просторі, її адаптація до історичних реалій. Біографія «героя» передбачала відбір або інтерпретацію спеціальних біографічних фактів у вимірі революційності, синтезувала елементи, які б органічно вписували його постать у контекст тогочасних процесів, актуалізуючи революційну складову у біографічних репрезентаціях.

⁸ Саме тоді у складі ВУАН була утворена Комісія Західної України, метою якої було «... організувати тісніший науковий і культурний зв'язок з Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії, соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по інший бік кордону» (ІР НБУВ, ф. Х, спр. 4611, арк. 1). Проте, вже від початку 1930-х рр. подібна співпраця стане практично неможливою, а зв'язок із західноукраїнськими вченими буде інкримінований як «контакти з буржуазними націоналістами».

Мозаїчний колаж

Із часом національний біографічний простір усе більше перетворюється на різнобарвне мозаїчне полотно. Революційні події зумовили розмаїття біографічних пропозицій, не залишаючи осторонь біографії провідників Української революції — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри. Спроби репрезентувати широку громадськості ці неординарні постаті підтвердили наявність гострої проблеми вибору біографічної моделі політичного діяча. Підвищена тональність біографічних композицій не завжди сприймалася схвально, викликала критику, що свідчило про неоднозначне ставлення не лише до форми біографічної презентації, а й до самих провідників революції.

Особливо гострої критики зазнали біографічні реконструкції В. Винниченка і С. Петлюри. М. Зеров, зокрема, критично поставився до біографічного нарису Ю. Тищенка «Хто такий В. Винниченко» (Київ, 1918. 16 с.), зауважуючи, що апологія щиро демократичного діяча, мала суттєвий недолік — брак біографічних фактів, а тому була позбавлена «переконуючої сили». «Тищенко багато говорить про себе, — підсумовував М. Зеров, — і в такому панегіричному тоні, що читачеві стає часом ніяково... Було б краще, коли б автор поступився цим своїм тоном, а за те навів би більше промовистих фактів» [1918, с. 401].

На початку 1919 р. з'явився один із варіантів біографічної презентації С. Петлюри, глорифікована біографія якого була сконструйована у кращих традиціях ренесансного панегірика. С. Петлюра зображувався як «лицар любові діяльної», котрий «душу свою за народ покладаючи», цілком розумів, чого бракує українській справі та «всі свої сили», «всю свою енергію» витрачав на військові потреби. Особлива увагу приділялася гострому розуму С. Петлюри, настирливості його вдачі, тактовності у поводженні, непохитності в досягненні накресленої мети, ширій безмежній любові до свого народу.

Найприйнятнішим за жанровою композицією та тональністю виявився короткий біографічний нарис «Михайло Грушевський, Голова Української Центральної ради». У коментарі до нього зазначалося, що біографію написано хоча й коротко, але комплексно, з урахуванням родинної історії та фактів особистого життя. Наголошувалося, що М. Грушевський і поняття «українська історія», «українська воля» та «українська держава» є синонімами: «Г'мя його знайоме кожному українцеві; його можуть любити і не любити, але ніхто не наважиться сказати про нього, що це звичайна людина, рядовий обиватель». Висловлювалася впевненість, що біографія зацікавить українське громадянство та «...читатиметься і в міській кам'яниці, і в сільській хаті» [1918, с. 401].

Водночас національний біографічний наратив початку 1920-х рр. позначений першими точками біфуркації. Українські видавництва починають друкувати біографії Леніна. Державне видавництво України (далі — ДВУ) видає книги О. Ярославського «Ленінове життя і робота» (1924), М. Бухаріна «Ленін як марксист», спогади за редакцією та передмовою В. Чубаря «Ленін в Жовтневій революції» тощо. Харківський журнал «Червоний шлях» розміщує схвальні рецензії П. Христюка на ленінські біографії. Постать Леніна поступово проникає в український біографічний простір, перетворюючись на один із його елементів. У такий спосіб «біографічна ленініана» стає складовою української біографічної палітри, виступаючи спочатку маркером її видозміни та хаосу, а надалі — чинником нищівного та тотального руйнування.

У цьому різнобарвному мозаїчному полотні академічна біографіка залишалася важливим сегментом, продовжуючи виборювати та укріплювати свої позиції. Попри неоднозначні історико-культурні та політичні реалії, вона набувала багатьох смислів, утворюючи простір багатовекторної комунікації із відповідними учасниками діалогу (інтелектуальна еліта — суспільство; автор — критик; автор — влада; історики — публіцисти — письменники), переформатовуючи українську історіографію зі зміною акцентів, виконуючи функції «текстів впливу», орієнтованих на загострення (само)ідентичності, історичної пам'яті, подолання комплексів національної меншовартості у масовій свідомості.

Шлях, який пройшла українська академічна біографіка, перш, ніж здобути в сучасних умовах статус самодостатнього міждисциплінарного наукового напрямку, відбиває непростий «ритм» її життя. Конструкція біографічного дискурсу та його трансформації були зумовлені низкою факторів, ключовими серед яких виступають час, простір, академічне співтовариство, наукові локуси. З'явившись як своєчасний інтелектуальний відгук на соціокультурні виклики революційної доби, вона пережила різні стани, включаючи піднесення та кризу, концептуальне осягнення та руйнівну дискретність, збагачення потенціалу та вимушену адаптацію до ідеологічних стереотипів.

1. Історія Академії наук України. 1918–1923 : док. і мат. [Текст] / відпов. ред. П. С. Сохань. – Київ : Наук. думка, 1993. – 379 с.
2. Історія Національної Академії наук України. 1924–1928 : док. і мат. [Текст] / відпов. ред. О. С. Онищенко. – Київ : НБУВ, 1998. – 762 с.
3. Історія Національної Академії наук України. 1929–1933 : док. і мат. [Текст] / відпов. ред. П. С. Сохань. – Київ : НБУВ, 1998. – 542 с.
4. Історія Національної Академії наук України. 1934–1937 : док. і мат. [Текст] / відпов. ред. О. С. Онищенко. – Київ : НБУВ, 2003. – 829 с.
5. *Ляшко С. М.* Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного

- словника діячів України М. М. Могилянський [Текст] / С. М. Ляшко // Укр. біографістика. – 2010. – Вип. 6. – С. 136–179.
6. Ляшко С. М. Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України: персонологічний вимір [Текст] / С. М. Ляшко // Укр. біографістика. – 2015. – Вип. 12. – С. 42–81.
 7. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку [Текст] / В. Попик. – Київ : НАН України, НБУВ. – 2013. – 520 с.
 8. Постійна комісія УАН–ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження [Текст] / Автор-упоряд. С. М. Ляшко. – Київ : НАН України, НБУВ, 2003. – 688 с.
 9. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930) [Текст] / О. Юркова. – Київ : НАН України, І-т історії України, 1999. – 433 с.

REFERENCES

1. *Istoriia Akademii nauk Ukrainy 1918–1923: dokumenty i materialy* [History of the Academy of Sciences of Ukraine 1918–1923: Documents and Materials] (1993). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy. 1924–1928: dokumenty i materialy* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1924–1928: Documents and Materials] (1998). Kyiv: Vernadsky National Library. [in Ukrainian].
3. *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy. 1929–1933: dokumenty i materialy* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1929–1933: Documents and Materials] (1998). Kyiv: Vernadsky National Library. [in Ukrainian].
4. *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy. 1934–1937: dokumenty i materialy* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1934–1937: Documents and Materials] (2003). Kyiv: Vernadsky National Library. [in Ukrainian].
5. Lyashko, S. M. (2010). *Kerivnychy Postiinoi komisii dlia skladannia bihrafichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy M. M. Mohylianskyi: dosvid prosopohrafichnoho doslidzhennia* [The leaders of the Standing Committee to compile biographical dictionary Workers of Ukraine M. Mohyliansky: experience prosopohrafi chnoho research]. In *Ukrainska bihrafistyka = Biographistika Ukrainica*. (Vol. 6. pp. 136–179). Kyiv, NAN Ukrainy, NBUV. [in Ukrainian].
6. Lyashko, S. M. (2015). *Postiina komisiia UAN–VUAN dlia skladannia Bihrafichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy: personolohichniy vymir* [Standing Committee of UAN–VUAN for the compilation of the Biographical Dictionary of Ukrainian Persons: Personological Dimension]. In *Ukrainska bihrafistyka = Biographistika Ukrainica* (Vol. 12. pp. 42–81). Kyiv, NAN Ukrainy, NBUV [in Ukrainian].
7. Popyk, V. I. (2013). *Resursy dovidkovoï bihrafichnoi informatsii: istorychnyi dosvid formuvannia, suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy rozvytku* [Resources of reference biographical information: historical experience of formation, current state, problems and prospects of development]. Kyiv: NAN Ukrainy, NBUV [in Ukrainian].
8. Lyashko, S. M. (Ed.). (2003). *Postiina komisiia UAN–VUAN dlia skladan-*

- nia biohrafichnoho slovnyka ditiachiv Ukrainy. 1918–1933. Dokumenty. Materialy. Doslidzhennia* [Standing Committee of UAN-VUAN for the compilation of a biographical dictionary of the leaders of Ukraine. 1918–1933. Documents. Materials. Research]. Kyiv, NAN Ukrainy, NBUV [in Ukrainian].
9. Yurkova, O. (1999). *Diiialnist naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevskoho (1924–1930)* [Activities of M. S. Hrushevsky research department of Ukrainian history (1924–1930)]. Kyiv: NAN Ukrainy, Institute of Ukrainian history. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 23.08.2018 р.

Buryak Larysa, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of the Institute of Biographical Researches of VNLU (Kyiv).

Ukrainian academic biography: the invention of the form (biographical studies in the context of revolutionary transformations of the early twentieth century).

The Ukrainian academic biography science has been analyzed as a phenomenon, the specifics of which were determined by historical, cultural and socio-political transformations caused by revolutionary events of the beginning of the twentieth century.

The Ukrainian biographical science in the context of revolutionary transformations of the early 20th century covers the range of issues, the study of which provides for understanding and comprehension of the scope and potential of this unique and complex phenomenon.

The changes of political situation, radical moods, expectations, and illusions which characterized the Ukrainian Revolution, have outlined the main contours and the format of the national biographical discourse. The controversy surrounding various forms of biographical presentations showed the “fights” for biographies of heroes in the national context.

Despite ambiguous historical, cultural and political realities, academic biography acquired many meanings, creating the space of multidirectional communication with the respective participants of the dialogue (intellectual elite — society, author — critic, author — government, historians — publicists — writers), transforming the Ukrainian historiography with the shift in emphases, functioning as “texts of influence”, oriented on the intensification of the (self)identity, historical memory, overcoming the complexes of national minority in the people consciousness.

The academic biography science is analyzed as a space of multidirectional communication and as a component of the Ukrainian historiography. Special attention has been paid to the strategy, mechanisms, language, genre features, and tools of biographical discourse.

Key words: academic biography science, Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainian Revolution, national biographical space, “texts of influence”.

Буряк Л. І., доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института биографических исследований НБУВ (Київ).

Українська академічна біографіка: отыскание формы (биографические студии в контексте революционных трансформаций начала XX века).

Украинская академическая биографика исследована как феномен, особенности которого обусловлены историко-культурными и общественно-политическими трансформациями, вызванными Украинской революцией (1917–1921).

Украинская академическая биографика в контексте революционных трансформаций начала прошлого века охватывает ряд проблем, изучение которых дает возможность осознать и оценить масштабность и потенциал этого уникального и одновременно непростого явления.

Изменения политической ситуации, радикальные общественные настроения, ожидания и иллюзии, характеризующие Украинскую революцию, определили основные контуры и формат национального биографического дискурса. Разногласия, возникшие вокруг различных форм биографических презентаций, свидетельствовали о «боях», которые развернулись с целью написать национальных героев в исторический контекст.

Несмотря на неоднозначные исторические, культурные и политические реалии, академическая биография приобретала смысловое многообразие, формируя пространство поливекторной коммуникации с соответствующими участниками диалога (интеллектуальная элита — общество; автор — критик; автор — власть; историки — публицисты — писатели). Одновременно происходила смена акцентов в украинской историографии, которая, выполняя функции «текстов влияния», ориентировалась на пробуждение (само)идентичности, исторической памяти, преодоление комплексов национальной неполноценности в массовом сознании.

Академическую биографику проанализировано как пространство многовекторной коммуникации и как составляющую украинской историографии. Особое внимание уделено стратегии, механизмам, языковым конструкциям, жанровым особенностям, инструментарию биографического дискурса.

Ключевые слова: академическая биографика, Украинская академия наук, Украинская революция, национальное биографическое пространство, «тексты влияния».